

DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.04.053>

УДК: 330.8:[330.3:338.12]

JEL: O100

Василина Подлесна

ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ У КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

Обґрунтовано, що війни – неминуча компонента цивілізаційного розвитку, в процесі якого відбувається чергування періодів мирного розвитку та періодів активізації воєнного насильства, що постає у формі великомасштабних воєнних конфліктів, від яких залежить форма вирішення протиріч суспільної еволюції. Усі історичні форми найрозвиненіших цивілізацій – класово антагоністичні суспільні організми. Класова нерівність та експлуатація, які властиві цивілізаціям, що досягли в докапіталістичну епоху рівня розвитку імперії, а в умовах капіталістичної світ-системи – претендента на роль світового гегемона, спонукають їх здійснювати зовнішню воєнну експансію з метою набуття колонії та встановити в них систему експлуатації. Найбільшій смертоносності військові технології набули за умов капіталізму, воєнна економіка стала важливою компонентою капіталістичної економіки. Однак уже в аграрному суспільстві розгорталася воєнно-економічні цикли, зокрема цикли влади, що виражалися в синхронності формування, посилення, занепаду правлячих династій у Китаї та степових імперій у Монголії, а також цикли ксенократичної держави, властиві середньовічному Магрибу.

Циклічність воєн чітко простежується у розгортанні таких довгострокових циклів, що визначають динаміку капіталістичної світ-системи, як кондратьєвські цикли, довгі цикли світової політики, цикли гегемонії. Розгортання воєнно-економічних циклів в історичній ретроспективі та в сучасних умовах зумовлене боротьбою за ресурси, які дозволяють суспільним одиницям або складним суспільним організаціям – переможцям у боротьбі за воєнно-політичне лідерство, домінувати, сформувавши політико-економічну систему панування-експлуатації, яка дозволяє деякий час цивілізації-гегемону успішно розвиватися. Кожна історична форма політико-економічної системи панування містила передумови наступної війни за регіональне чи глобальне лідерство – глибокі соціально-економічні, політичні, цивілізаційні протиріччя.

Ключові слова: воєнно-економічні цикли, довгі цикли світової політики, цикли гегемонії, цивілізація, імперія, світовий лідер.

Подлесна Василина Георгіївна (podlesnw2019@gmail.com) д-р. екон. наук, доц.; провідний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України". ORCID Id <https://orcid.org/0000-0002-8435-1013>

Цитування: Подлесна В. Г. Воєнно-економічні цикли у контексті цивілізаційного розвитку. *Економічна теорія*. 2022. № 4. С. 53–68. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2022.04.053>

© В. Подлесна, 2022

ISSN 1811-3141. *Економічна теорія*. 2022. № 4: 53–68

MILITARY-ECONOMIC CYCLES IN THE CONTEXT OF CIVILIZATIONAL DEVELOPMENT

Vasylyna Podliesna (podlesnw2019@gmail.com) Doctor of Economics; Leading Researcher at the Department of Economic Theory of SO "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine". ORCID Id <https://orcid.org/0000-0002-8435-1013>

The article substantiates that wars are an inevitable component of civilizational development, during which periods of peaceful development and periods of the intensification of military violence alternate, appearing in the form of large-scale military conflicts affecting the form of resolution of the contradictions of social evolution. All historical forms of the most developed civilizations are social organisms based on class antagonism. Class inequality and exploitation, characteristic of civilizations that reached the empire level of development in the pre-capitalist era, and under the conditions of the capitalist world-system as a contender for the role of global hegemon, encourage them to perform external military expansion in order to acquire colonies and establish in them a system of exploitation. Military technologies have acquired the greatest lethality under the conditions of capitalism, while the military economy is an important component of the capitalist economy. However, already in the agrarian society, there were military-economic cycles, in particular those associated with cycles of power, which were expressed in the synchronicity of the emergence, strengthening, and decline of ruling dynasties in China and steppe empires in Mongolia, as well as the cycles of xenocratic state characteristic of the medieval Maghreb. The cyclicity of wars is clearly visible in long-term cycles that determine the dynamics of the capitalist world-system, such as Kondratiev cycles, long cycles of world politics, and cycles of hegemony. The military-economic cycles in historical retrospect and in modern conditions are conditioned by the struggle for resources that allow social units or complex social organisms, who win in the struggle for military-political leadership to dominate, creating political-economic systems of domination-exploitation, which allows the hegemonic civilization for some time to develop successfully. Each historical form of domination based political-economic system contained the prerequisites for the next war for regional or global leadership in the form of deep socio-economic, political and civilizational contradictions.

Keywords: military-economic cycles, long cycles of world politics, cycles of hegemony, civilization, empire, world leader.

Цивілізаційний розвиток характеризується чергуванням мирних періодів суспільного прогресу та періодів занурення в хаос воєнних дій, що породжує вирішення тих протиріч, які вирішити мирним шляхом суспільство через недосконалість інституційної структури виявилось нездатним. Термін "цивілізація" введений у науковий ужиток у XVIII столітті і має багато трактувань, зокрема під цивілізацією розуміють стадію (ступінь, епоху) соціокультурного розвитку людства, яка йде за первісністю; цивілізацією часто вважають якесь переважно поліетнічне внутрішньо цілісне і своєрідне соціокультурне утворення на етапі суспільного розвитку, наступному за первісним; цивілізацію також визначають як стадію розвитку соціокультурної системи, коли творчі сили вичерпуються і живий і безпосередній їхній прояв змінюється механічними, відчуженими від внутрішнього сенсу буття формами життя та поведінки людей (Павленко, 1998). Одним із актуальних трактувань поняття "цивілізація" є таке його визначення: цивілізація – "певний щабель в історичному ритмі динаміки та генетики суспільства як цілісної системи, в якій взаємно переплетені, доповнюючи один одного, матеріальне та духовне відтворення, економіка та політика, соціальні від-

носини та культура" (Яковец, 1992). Сучасне глобальне суспільство – складний соціальний організм, в якому тісно переплетені та здійснюють повну протиріччя взаємодію західна, а точніше європейсько-американська цивілізація, ядром якої є США та ЄС, китайська цивілізація, мусульманська цивілізація, індійська цивілізація, а також слов'янська цивілізація. Загострення протиріччя між цими цивілізаціями сьогодні виявляється у посиленні геополітичного протистояння, що набуває затяжного і все більш конфліктного характеру.

В опублікованій 1993 року статті "Зіткнення цивілізацій?" С. Хантінгтон припустив, що "ідентичність на рівні цивілізації буде ставати все більш важливою, і вигляд світу значною мірою формуватиметься в ході взаємодії семи-восьми великих цивілізацій. До них належать: західна цивілізація, індустриальна цивілізація, ісламська цивілізація, конфуціанська цивілізація, латиноамериканська цивілізація, православно-слов'янська цивілізація, японська цивілізація, африканська цивілізація (можливо)" (Huntington, 1993).

Історичні форми найрозвиненіших цивілізацій є класово антагоністичними суспільними організаціями і ґрунтуються на експлуатації, що неможливо без суспільного інституту, який забезпечує насильство одного класу над іншим, тобто без інституційної системи, що організує озброєних людей, які служать панівному класу. Збройне насильство – інструмент придушення внутрішніх соціальних конфліктів у класово антагоністичному суспільстві, а також інструмент територіального розширення для цивілізацій, що досягли у своєму розвитку в докапіталістичну епоху стадії імперії, а в умовах капіталістичної світ-системи – стадії претендента на роль світового гегемона.

Життєвий цикл цивілізації складається із стадій виникнення, зростання, надлому, розкладання (Келле, 2008). Надлом – це проміжний стан, основи якого формуються вже на стадії зростання (розквіту), а проявляється надлом на повну силу на початку стадії розкладання, стаючи її відправною точкою, тому більш відповідною схемою розгортання життєвого циклу цивілізації слід вважати послідовність таких стадій: зародження (виникнення), розквіт (зростання), розкладання. У стадії розквіту цивілізація, що досягла достатнього для ведення загарбницьких воєн рівня розвитку, найчастіше стає імперією чи квазіімперією, регіональним чи глобальним гегемоном; у стадії розкладання остаточним вироком для імперії стає втрата здатності здійснювати колоніальну експансію та втрата частини вже колонізованих територій. Незалежно від деталізації стадій життєвого циклу цивілізацій, історичний процес свідчить про циклічність цивілізаційного розвитку, який є самобутнім у разі кожної локальної цивілізації і складається у загальноісторичний процес цивілізаційного розвитку – історичну спіраль розвитку.

Поряд із зовнішніми загарбницькими війнами важливу роль у русі життєвого циклу цивілізації відіграють внутрішні війни. Згідно з цивілізаційною теорією А. Тойнбі, ескалація внутрішніх воєн – прояв надлому та розкладання цивілізації; низка воєн веде до надлому, який, посилюючись, переходить у розкладання; фундаментальною причиною надломів цивіліза-

цій є внутрішній вибух, внаслідок якого утворюються "вертикальні" соціальні тріщини між територіально розділеними громадами та "горизонтальні" – усередині змішаних громад, поділених на класи. При "вертикальному" розколі суспільство розпадається на низку локальних держав, що породжує кровопролитну міжусобну війну, яка ослаблює суспільство доти, поки одній з протиборчих сторін не вдається завдати нищівного удару противнику і встановити свій твердий порядок; у світовій історії такі вертикальні розколи відіграють значну роль і породжують величезну кількість міждержавних воєн. Ескалація міжусобних воєн, на думку А. Тойнбі, не менш ніж у чотирнадцяти із шістнадцяти випадків відомих надломів цивілізацій стала їхньою головною причиною (Тойнбі, 1998).

Початок формування капіталістичної світової системи прискорив процеси формування глобальної цивілізації. Саме за умов капіталізму стали можливими світові, у повному сенсі цього терміна, війни, економічні та політичні протиріччя стали глобальними. Великомасштабне воєнне насильство є компонентом циклічного розвитку цивілізацій, отже, війни також мають циклічний характер. Цивілізація, досягаючи у своєму розвитку рівня імперії, тобто стаючи здатною до встановлення колоніальної системи експлуатації, що приносить економічну вигоду і посилює геополітичний вплив метрополії, досягає розквіту, за яким неминуче настає розкладання. Територіальне розширення імперії та реалізація її колоніальних амбіцій відбувається переважно воєнним шляхом, тобто переможна війна відкриває етап цивілізаційного домінування імперії, який неминуче завершується і настає період втрати статусу регіонального чи глобального гегемона, про початок якого сигналізують воєнні невдачі імперії.

Імперії приречені на політичні конфлікти та ведення війн. А. Тойнбі вважав, що імперія може мирно існувати тридцять, сто, двісті років, але рано чи пізно вона – перебуваючи у стані безкінечної та безплідної битви з демоном насильства у власному серці – порине у політичні конфлікти; при цьому війна – явище, яке супроводжує надлом і розкладання цивілізацій. Ускладнення цивілізації призводить до того, що й війна у дедалі більш ускладнених формах і зростаючих масштабах поглинає все більш значні ресурси суспільства (Ерасов, 1998), це відбувається, коли імперія втрачає здатність своєчасно вирішувати внутрішні протиріччя і відповідати на зовнішні загрози, тобто в розгортанні циклу імперії настає стадія розкладання. Термін "імперія" є прийнятним для характеристики країн-лідерів історичного процесу в докапіталістичні часи. Щодо капіталістичної світ-системи більш адекватне застосування терміна "світовий гегемон", під яким слід розуміти країну чи групу країн, що входять до ядра світ-системи. Для світових гегемонів війна є вирішальним фактором їх розвитку – через війни вони набувають величчя та домінуючого становища і через них же втрачають, коли світовий гегемон вже не здатний своєчасно модернізувати свою політико-економічну систему відповідно до змін, що відбуваються у світ-системі, а значить – своєчасно та ефективно вирішувати свої внутрішні

антагоністичні протиріччя, що періодично загострюються, і перемагати в геополітичній конкуренції.

Серед умов набуття статусу світового лідера, визначених у теорії довгих циклів світової політики, – здатність сформувати політико-стратегічну організацію глобального радіусу дії та передову економіку (Модельски, 2005). Країна-гегемон, перебуваючи у постійній конкурентній боротьбі з рештою світу, рано чи пізно виснажує свій політико-економічний та воєнний потенціал та втрачає свою провідну позицію у капіталістичній світ-системі; остаточно втрата лідерства закріплюється або поразкою у великомасштабній війні, або внутрішнім крахом після перемоги у такій війні, внаслідок виснаження ресурсів та нездатності трансформувати свою політико-економічну систему відповідно до поствоєнних умов.

Циклічний характер воєн та їх тісний зв'язок з економікою виявилися задовго до становлення капіталізму. До найяскравіших історичних форм циклічності воєнно-економічних процесів відносять цикли влади, що виражаються в синхронності формування, посилення, занепаду правлячих династій у Китаї та степових імперій у Монголії, а також цикли ксенократичної держави, властиві середньовічному Магрибу. Циклічна взаємодія кочівників та осілих землеробів в аграрному суспільстві породжувалася протиріччями, зумовленими природно-географічними факторами та боротьбою за надлишковий продукт (Подлесная, 2018).

Видатний представник арабо-ісламської філософії Ібн Хальдун (1332–1406), який жив у Тунісі (Іфрікії), Єгипті, Марокко, Андалусії, розробив у XIV столітті концепцію циклічності розвитку ксенократичної держави в країнах Магрибу, згідно з якою тривалість життєвого циклу такої держави становила приблизно 120 років (час життя трьох поколінь), а його фази відображали генезис правлячих династій та їхню зміну (Кириченко, 2009). Взаємодія кочівників та осілих землеробських цивілізацій середньовічного Магрибу відбувалася в ході розгортання циклу, що складається з фази завоювання та насильницького встановлення кочівниками системи експлуатації землеробів; фази відносно сталої соціально-економічної та політичної взаємодії кочівників та експлуатованих ними осілих землеробських цивілізацій; фази руйнування інституційної практики експлуатації кочівниками осілих цивілізацій, супроводжуваної загостренням політичних чи воєнно-політичних конфліктів. Циклоутворюючим фактором розгортання циклів ксенократичної держави в середньовічному Магрибі була криза влади, що породжується внутрішньоелітною боротьбою за присвоєння надлишкового продукту, який вилучається у підкорених землеробів. Криза влади виражалася у втраті воєнної могутності держави та згуртованості знаті, що призводило до розкладання держави та захоплення її території новою бедуїнською асабійєю (Подлесная, 2018).

Протягом тривалого історичного періоду (III ст. до н.е. – середина XVIII ст.) на кордоні степу та Китаю існувала особлива система циклічної взаємодії кочових та землеробських суспільств, за якої початок смут і криз у китайському суспільстві призводив до неіездатності системи дистанцій-

ної експлуатації, яку застосовували кочівники щодо Китаю, внаслідок чого імперська конфедерація кочівників розпадалася на окремі племена; відновлення кочової імперії відбувалося в умовах, коли встановлювався мир і відновлювалася держава в Китаї (*Крадин, 2001; Барфілд, 2009*). У ролі циклоутворюючого чинника взаємодії кочівників центральних степів і Китаю, який визначав її ритм і форму, виступала динаміка соціально-економічних і державотворчих процесів у Китаї (чергування періодів єдності китайської імперії, стійкості її державно-бюрократичної системи, економічного добробуту та періодів занепаду). Каталізатором циклічної взаємодії Китаю та кочівників монгольського степу було встановлення в Китаї влади іноземних династій, що походять з Маньчжурії (*Подлесная, 2018*).

Єдиною імперією кочівників із центральних степів, що встановила свою владу на всій території Китаю, була створена Чингісханом у XIII столітті Монгольська імперія (*Барфілд, 2009*), саме вона забезпечувала безпеку міжнародної торгівлі та створила умови для формування великими економічними "ядрами" (Європа, Індія, Китай, Золота Орда) повноцінної світ-системи, яка хоч і існувала недовго (розпалася на рубежі XIV- XV століть), але стала однією з важливих передумов формування капіталістичної світ-системи (*Крадин, 2001*).

У розумінні сутності циклічного глобального політичного процесу Дж. Модельські спирався на класифікацію "ер глобальної системи" тривалістю 450- 500 років кожна: 1) євразійський транзит, що почався близько 930 р., 2) західноєвропейська ера (приблизно з 1420 р.), 3) постзахідноєвропейська ера (приблизно з 1850 р.), які, на думку вченого, слід розглядати як фази еволюції глобальної системи: з 930 по 1420 (євразійський транзит) – фаза передумов; з 1420 по 1850 рік (західноєвропейська ера) – формування глобального ядра; з 1850 по 2300 рік (постзахідноєвропейська ера) – формування глобальної організації, після якої, ймовірно, настане фаза консолідації. Кожна п'ятисотлітня епоха розвитку глобальної системи – окремий період глобальної політики, що складається з чотирьох довгих 120-річних циклів, розгортання яких формує глобальний політичний процес (табл. 1).

Розгортанню довгих циклів світової політики в капіталістичній світ-системі, формування якої почалося в "довгому" XVI столітті (тобто близько 1450 року), передували чотири довгі цикли ери "передумов": початок цієї ери поклав сплеск активності в північних володіннях династії Сун, другий цикл ери "передумов" був пов'язаний з активізацією південно-сунських земель, третій цикл був ініційований монголами, які змістили центр глобальної політичної активності в Середземномор'я, яке відіграло важливу роль у розгортанні четвертого циклу ери "передумов". У розгортанні цих циклів важливу роль відігравали "протоглобальні" війни, зокрема, ключові кампанії монгольської ери визначили світову воєнну історію на два століття вперед і зумовили тимчасову консолідацію серцевини Європейського континенту (*Модельски, 2005б*), тобто вплинули на характер подальшого розвитку глобального політичного процесу.

Таблиця 1

Формування глобальної політики (довгі цикли)

№ циклу	"Визначення повістки дня"	"Побудова коаліцій"	"Макрорішення" (глобальна війна)	"Виконання"
<i>Євразійський транзит (передумови)</i>				
1	930	960	990	1020
	Накопичення інформації	Утворення імперії Сун	Війна з Ляо	Північний Сун
2	1060	1090	1120	1160
	Формування основ глобальної системи	Реформатори/охоронці	Війна з Цін	Південний Сун
3	1190	1220	1250	1280
	Світова імперія?	Монгольська конфедерація	Розгром Пізи, падіння Південного Суну	Генуя, Монгольська світова імперія
4	1300	1320	1350	1385
	Утворення морської торговельної мережі	Галерний флот	Поразка Генуї, розпад Монгольської імперії	Венеція, імперія Тимура після 1405 р.
<i>Західноєвропейський період (глобальне ядро)</i>				
5	1430	1460	1494	1516
	Географічні відкриття	Бургундська спорідненість	Італійські війни	Португалія/Іспанія
6	1540	1560	1580	1609
	Інтеграція	Кальвіністський інтернаціонал	Війни між Нідерландами і Іспанією	Нідерланди/Франція
7	1640	1660	1688	1714
	Створення політичних рамок	Англо-голландський союз	Війни Велико-го альянсу	Велика Британія I /Франція
8	1740	1763	1792	1815
	Промислова революція	Торговельне товариство	Наполеонівські війни	Велика Британія II /Німеччина
<i>Постзахідноєвропейський період (глобальна організація)</i>				
9	1850	1873	1914	1945
	Інтелектуальна революція	Англо-американські "особливі стосунки"	Перша і Друга світові війни	США
10	1973	2000	2026	2050
	Формування спільноти	Демократичний транзит	Певний субтитут глобальної війни	

Джерело: Модельски Дж. (2005б) Еволюція глобальної політики (II). Полис. Политические исследования. № 4. С. 124–142.

Циклічна динаміка капіталістичної світ-системи формується єдністю різноманіття соціально-економічних циклів, серед яких важлива системоутворююча роль належить кондратьєвським циклам. Відповідно до концепції світ-системного аналізу І. Валлерстайна, ритм циклічного розвитку капіталістичних країн задається "довгими хвилями" Кондратьєва, а отже, і

ритм циклічної динаміки довгострокових політичних та воєнно-політичних процесів також задається кондратьєвськими циклами. Тісно пов'язані з кондратьєвськими циклами довгі цикли світової політики, існування яких доведено Дж. Модельські та У. Томпсоном, та цикли гегемонії, обґрунтовані І. Валлерстайном; у розгортанні згаданих циклів великомасштабні війни, зокрема світові війни, відіграють визначальну роль.

Війни враховані як важливий фактор соціально-економічного розвитку в теорії великих циклів економічної кон'юнктури М. Кондратьєва, який вперше обґрунтував різницю між "проміжними війнами", що стимулюють розвиток економіки на початку фази підйому, та "остаточними війнами", що відбуваються в кінці підйому і вирішують протиріччя, що нагромадилися в період підйому (*Меньшиков*, 1989). Виходячи з того, що кондратьєвські цикли розгортаються протягом 50-60 років, а великі держави змінюють одна одну в ролі світових лідерів через 100-120 років, Дж. Модельські та У. Томпсон припустили, що кожен довгий цикл світової політики – потік політичних подій глобального рівня, що пов'язує стратегії провідних акторів, зокрема держав, які конкурують за глобальне лідерство (*Модельски*, 2005) – скоординовано з двома циклами Кондратьєва. Також, на їхню думку, "хвилі Кондратьєва та довгі цикли світової політики – структурно близькі глобальні процеси еволюції", при цьому "...ритм настання світових воєн, що визначає довгі цикли світової політики, означає також початок і кінець хвиль Кондратьєва" (*Модельски*, *Томпсон*, 1992). У теорії довгих циклів світової політики розкрито сутність циклічного процесу набуття певними державами статусу світового лідера; в цьому процесі глобальні війни нового часу виконували роль "макрорішень" (в історичній ретроспективі прийняті внаслідок цих воєн колективні рішення певний час ставали обов'язковими у масштабах світової системи). Загалом "...світові війни надавали форму політиці глобальної системи та кожному довгому циклу". У моделі довгих циклів "накопичення досвіду", що пояснює процес "піднесення" світової держави, кожен цикл складається з чотирьох фаз: 1 – "визначення порядку денного", 2 – "побудова коаліцій", 3 – "макрорішення", 4 – "виконання" (табл. 1). Фаза "макрорішення" характеризується глобальним протиборством, після завершення якого з'являється глобальний лідер, вона триває приблизно 30 років (*Модельски*, 2005). Набуття статусу світового лідера певною державою означає не лише його воєнно-політичне, техніко-технологічне, економічне лідерство, а й утвердження цивілізаційних цінностей країни-гегемона як орієнтира суспільного прогресу для всього світу, у тому числі для країн, схильних до інших цивілізаційних цінностей. Ефективним інструментом встановлення цивілізаційної гегемонії в ХХ столітті стала політика "м'якої сили" – здатності "...добиватися бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу чи подачок" (*Най*, 2013), значення якої зростає в процесі становлення глобального інформаційно-мережевого суспільства. Вирішальне значення в геополітичному суперництві супердержав у другій половині ХХ століття мали, на думку З. Бжезинського, саме невоєнні засоби, особливо

значну роль при цьому відіграли такі фактори, як "політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, динамічність економіки та привабливість культурних цінностей..." (Бжезинский, 2019).

I. Валлерстайн здобуттям гегемонії в міждержавній системі вважав ситуацію, "...коли порушується баланс у безперервному суперництві так званих "великих держав", і одна з них може нав'язувати свої правила та волю (як мінімум за допомогою використання права "вето") в економічній, політичній, воєнній, дипломатичній і навіть культурній сфері"; в історичному процесі розвитку капіталізму сформувалися три самостійні випадки гегемонії: Об'єднані Провінції (Голландія) у середині XVII століття, Сполучене Королівство (Велика Британія) у середині XIX століття та Сполучені Штати Америки у середині XX століття (Валлерстайн, 2003). Ці країни у певний період часу могли встановлювати правила гри для всієї міждержавної системи, панували у світоekonomіці, були лідерами у виробництві, торгівлі та фінансах, домагалися зручних їм політичних рішень, мінімально використовуючи воєнну силу, будучи при цьому у військовому плані сильними, формували культурний лексикон, яким користувався весь світ (Валлерстайн, 2006). У кожному випадку гегемонії вона досягалася за допомогою тридцятирічної світової війни, під якою слід розуміти наземну війну, що залучає (не обов'язково постійно) майже всі великі воєнні держави тієї епохи в широкомасштабні вкрай спустошливі для землі та населення зіткнення, а саме: Тридцятилітню війну 1618–1648 рр., у якій інтереси Голландії у рамках світ-економіки здобули перемогу над інтересами Габсбургів; цикл Наполеонівських воєн 1792–1815 рр., у яких Франція була переможена Британією; Євразійські війни 1914–1945 років (Валлерстайн, 2003).

Циклічний механізм набуття статусу гегемона в капіталістичній світ-системі, згідно з науковими ідеями I. Валлерстайна, слід розуміти таким чином: гегемонії, як правило, з'являються після тривалого розладу у світопорядку, після "тридцятирічних воєн"; для того щоб стати гегемом, державі необхідно сконцентруватися на ефективності виробництва, однак для збереження статусу гегемона слід звернути увагу на суперечливі та дорогі політичні та воєнні справи; водночас рано чи пізно інші держави нарощують економічну ефективність своїх виробництв, а гегемон втрачає свою перевагу, політична могутність теж зникає, тому гегемону доводиться застосовувати воєнну силу, що є не просто проявом слабкості, а причиною подальшого занепаду; у період занепаду гегемон не здатний визначати культурну мову всього світу; щойно стає очевидною слабкість гегемона, активізуються країни, що претендують на його роль у світ-системі, для зміни гегемона потрібен час і чергова "тридцятирічна війна". Тобто "гегемонія – явище дуже важливе, повторюване і досить короткочасне" (Валлерстайн, 2006).

Капіталізму, особливо західному, притаманні комерціалізація та індустріалізація війни. На думку Дж. Аррігі, комерціалізація війни та безперервна гонка озброєнь були характерною рисою західного шляху розвитку

капіталістичного виробництва від самого його початку в італійських містах-державках; індустріалізація війни по-справжньому розпочалася у 1840-ві роки, коли у французькому флоті з'явилися броненосці, на яких були встановлені великокаліберні гармати, у 1860-ті роки з'явився світовий індустріалізований бізнес з виробництва озброєння (Arrighi, 2009). В. Макніл, маючи на увазі півтора століття перед промисловою революцією, вважав, що Європа вступила в цикл, що саморозгортається, коли її військові структури підтримували економічну і політичну експансію за рахунок інших народів і держав і самі військові структури цією експансією підтримувалися (McNeill, 1982). Саме індустріалізація війни дала новий могутній імпульс циклу, що саморозгортається, за якого європейський мілітаризм підтримував економічну і політичну експансію і сам нею підтримувався (Arrighi, 2009). Цей цикл багато в чому зумовив успішний розвиток європейського капіталізму і провідну роль західної цивілізації у становленні капіталістичної світ-системи, однак дві світові війни, що відбулися в першій половині ХХ століття, завдали значної шкоди європейській економіці, змінили роль Європи в геополітичній системі, підкоривши її політичний та економічний розвиток новому гегемону капіталістичного світу; розгортання згаданого циклу, що саморозгортається, було припинено, експансія західної цивілізації набула нової форми.

Хронологія фаз "макрорішення" 4-го та 5-го довгих циклів світової політики епохи капіталізму (1792–1815 рр. та 1914–1945 рр. відповідно) (Модельски, 2005) збігається з хронологією тридцятирічних світових воєн ХVІІІ–ХХ століть, які забезпечили досягнення гегемонії Великою Британією у середині ХІХ століття, а США у середині ХХ століття (Валлерстайн, 2003). Особливу роль в циклічній динаміці капіталістичної світ-системи в ХІХ- ХХ століттях відіграла Німеччина, що багато в чому було зумовлено її геополітичним становищем. На думку автора теорії "Хартленда" Х. Маккіндера, Німеччина в Європі займає центральне стратегічне становище (Маккіндер, 1995). Внутрішньополітичні та соціально-економічні процеси, що відбувалися в цей історичний період у Німеччині, стали однією з найважливіших передумов розгортання великомасштабних воєн, підсумки яких визначали на досить тривалий термін розстановку сил у світовому геополітичному просторі та вплинули на економічну кон'юнктуру у глобальних масштабах. У другій половині ХІХ століття у Німеччині утворилася єдина держава і почався активний розвиток капіталістичної економіки. Концентрованим виразом розвитку політико-економічної системи Німеччини у ХІХ–ХХ ст. була особлива форма воєнно-економічного циклу, що розгортається у світовому політико-економічному просторі і складається з трьох фаз: 1) війна; 2) післявоєнні реформи політико-економічної системи; 3) суспільно-політичні трансформації переломного, часто пертурбаційного характеру. Розвиток подій, що утворюють воєнно-економічний цикл у Німеччині, може бути представлений таким чином (табл. 2).

Воєнно-економічні цикли Німеччини

Війна	Наступні реформи	Наступні суспільно-політичні трансформації
Франко-прусска війна (1870–1871 рр.)	до 1878 рр. – політика фритредерства в умовах централізації влади монархом з 1879 р. – економічна політика протекціонізму, монополізація, мілітаризація	1918 р. – соціалістична революція, встановлення Веймарської республіки
Перша світова війна (1914 р. –1918 р.)	з 1924 р. – економічна стабілізація і зростання завдяки плану Дауеса, з 1933 р. – економічна політика фашизму: мілітаризація економіки, чотирьохрічне планування економіки, централізоване управління економікою, примусове синдикування, зростання держсектору	1945 р. – розпад держави
Друга світова війна (1939–1945 рр.)	кінець 1940-х рр. – реформи Л. Ерхарда, що поєднують лібералізацію з побудовою соціальної держави; з 1980-х рр. – неоконсервативний поворот в економічній політиці	1990 р. – об'єднання Німеччини

Джерело: Подлесная В. Г. Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов: монография / НАН Украины, ГУ "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины". Киев, 2017. 444 с.: табл., рис.

Наведена у табл. 2 характеристика воєнно-економічного циклу Німеччини у ХІХ–ХХ ст. є окремим випадком такого роду воєнно-економічної циклічності, яка властива країнам, що найбільш яскраво виражають протистояння геополітичних сил. Першою і при цьому циклоутворюючою фазою цієї форми воєнно-економічного циклу є війна, що дозволяє оцінити ефективність та життєздатність певної політико-економічної системи. Друга фаза є повоєнним реформуванням економіки та суспільства в цілому, яке спрямоване на вирішення виявлених війною протиріч і подолання економічних диспропорцій, водночас виникають нові внутрішні та зовнішні протиріччя, частина цих протиріч вирішується не повною мірою, частина залишається невирішеними, протиріччя накопичуються. Основою розгортання третьої фази є накопичення критичної маси невирішених і частково вирішених протиріч у політико-економічних системах країн-каталізаторів нової великомасштабної війни, за допомогою якої вирішуються протиріччя конкуруючих геополітичних блоків і створюються умови для суспільно-політичних трансформацій пертурбаційного характеру (*Подлесная, 2017*).

Німеччина виступила в ролі челенджера (претендента на роль глобального лідера) у ході п'ятого довгого циклу світової політики епохи капіталізму, розгортання якого почалося з 1850 р., але зазнала поразки у фазі "макрорішення" (1914–1945 рр.) цього циклу (*Модельски, 2005*), оскільки її політико-економічна система виявилася не здатною досягти необхідного для набуття статусу глобального лідера рівня розвитку, а також через наявність сильної геополітичної конкуренції з боку країн, що динамічно роз-

виваються, зокрема США. До початку XXI століття Німеччині вдалося зайняти місце регіонального лідера в геополітичній системі, однак у процесі розгортання сучасної світової економічної кризи, тобто з кінця 2008 року, розпочався процес повільного, але невідворотного занепаду німецької політико-економічної системи.

Відповідно до теорії довгих циклів світової політики, сьогодні у розвитку світової капіталістичної системи закінчується розгортання фази "побудова коаліцій", коли на зміну перевазі світової держави приходить глобальне розосередження, що сприяє перебудові системи альянсів, а приблизно з 2026 р. почнеться фаза "макрорішення" (Модельски, 2005), що означає зростання загрози розв'язання конкуруючими акторами геополітики світової війни. Враховуючи ступінь смертоносності сучасної військової техніки та озброєнь, гостро необхідною є трансформація воєнних циклів у нову форму циклічності політико-економічних процесів, що дозволяє вирішувати протиріччя капіталістичної світ-системи не воєнним, а мирним шляхом. Воєнна економіка є важливою компонентою капіталістичної світ-системи, а війни стали традиційним способом вирішення протиріч її циклічної динаміки. Тому необхідні перетворення, спрямовані на демілітаризацію капіталізму, що в сучасних умовах здатний здійснити тільки панівний клас – соціальний клас, який володіє економічною та політичною владою, достатньою для того, щоб задавати орієнтири соціально-економічного розвитку, політичного життя, ідеології, загалом суспільної думки та керувати суспільним розвитком, не дозволяючи йому значно відхилитися від цих орієнтирів.

I. Валлерстайн був переконаний, що "сучасна система не може далі нормально існувати в нинішніх рамках" (Валлерстайн, 2006) і прогнозував, що "капіталістична цивілізація прийде до свого кінця; її особлива (particular) історична система припинить своє існування". Найімовірнішими формами подальшого суспільного буття вчений вважав неофеодалізм, демократичний фашизм, децентралізований високоегалітарний всесвітній порядок. Неофеодалізм – неегалітарна система, що відтворює в набагато більш врівноваженій формі події смутного часу (парцеляризовані суверенітети, більш автаркічні режими, локальні ієрархії), що цілком поєднується зі збереженням (але, ймовірно, не з продовженням) відносно високого рівня техніки; легітимність неофеодалізму, можливо, буде забезпечена поверненням до віри у природні ієрархії. Демократичний фашизм – система кастоподібного поділу світу на два прошарки; верхній прошарок (можливо, п'ята частина світового населення) на основі спільності інтересів, що породжується доступним тільки цьому соціальному прошарку егалітарним розподілом високого ступеня, може виявитися здатним тримати решту 80 % у стані повністю беззброєного трудящого пролетаріату. Виходячи з досягнутого рівня технічних знань та політичної досвідченості, децентралізований високоегалітарний всесвітній порядок досяжний, але зовсім не неминучий, він найбільш утопічний (Валлерстайн, 2008). Перехід від капіталізму до неофеодалізму або демократичного фашизму може на певний

час призупинити ескалацію глобальних воєн, оскільки буде досягнутий, умовно кажучи, деструктивний консенсус еліт, проте ці форми суспільного буття несуть у собі глибокі класово-антагоністичні суперечності, які неминуче призведуть до масштабних соціальних катаклізмів, зокрема воєнного характеру.

На думку А. Назаретяна, існування соціального організму пов'язане з неминучими руйнуваннями середовища та з антропогенними кризами; сучасна цивілізація перебуває у стані комплексної глобальної кризи, яка є вираженням дисбалансу "сили" і "мудрості" суспільства в конкретний історичний період, криза сучасної цивілізації здатна породити в майбутньому планетарну катастрофу (Назаретян, 2014).

У цілому під воєнно-економічними циклами слід розуміти таку форму соціально-економічної циклічності, яка, як в історичній ретроспективі, так і в сучасних умовах формування інформаційно-мережевого суспільства, породжується боротьбою за ресурси, які дозволяють суспільним одиницям або складним суспільним організаціям – переможцям у боротьбі за економічне та воєнно-політичне лідерство – домінувати у довгостроковому періоді та деякий час успішно розвиватися. Кожна історична форма політико-економічної системи панування, яка встановлювалася внаслідок війни, містила передумови наступної війни – глибокі соціально-економічні, політичні, цивілізаційні протиріччя. З часів давніх цивілізацій і дотепер війни є одним із способів вирішення протиріч цивілізаційного розвитку. Війни – компонента циклічного процесу суспільного розвитку. Залежно від історичних умов та рівня розвитку конкретних цивілізацій для деяких цивілізацій війни, які вони ініціюють, або війни, до яких вони змушені включатись, а також процеси агресивної колонізації стимулюють їхній динамічний розвиток, а для інших цивілізацій є руйнівними. Слід припустити, що для цивілізацій, які перебувають у процесі активного та успішного формування, або тих цивілізацій, у циклічному розвитку яких настала фаза розквіту, війни переважно стають джерелом зростання та посилення їхньої впливовості; ведення воєн цивілізаціями у фазі занепаду-розкладання найчастіше запускає внутрішні руйнівні для цих цивілізацій процеси.

Сьогодні у капіталістичній світ-системі назріває перехід до шостого циклу Кондратьєва, фази "макрорішення" сучасного довгого циклу світової політики; техніко-технологічним базисом цих циклічних процесів є четверта промислова революція, яка суттєво збільшує руйнівну силу військових технологій, породжує нові форми ведення бойових дій, зокрема нові форми просторової локалізації воєнного протистояння. Інноваційні військові технології здатні прискорити розгортання та зробити більш масштабною мілітаристичну компоненту тих фаз довгострокових соціально-економічних циклів, які характеризуються розв'язуванням воєн, зокрема підвищувальних хвиль кондратьєвських циклів, фаз "макрорішення" довгих циклів світової політики, періодів тридцятирічних світових воєн у розгортанні циклів гегемонії. Екодеструктивний вплив на природне середовище в ході розгортання соціально-економічних циклів капіталістичної світ-системи, зокрема

военно-економічних циклів, збільшується зі зростанням продуктивних сил капіталістичного суспільства; водночас циклічний розвиток капіталізму характеризується зростанням масштабів воєн, науково-технічний прогрес генерує військові технології, які дедалі більше загрожують не тільки прогресу, а й існуванню людства.

В умовах переходу від п'ятого до шостого кондратьєвського циклу, а значить, до підвищувальної хвилі у світовій економіці, яка характеризується відповідно до циклічної теорії М. Кондратьєва розв'язуванням воєн, провідні актори геополітики повинні виробити та впровадити на практиці інституційний консенсус, який зобов'язує учасників геополітичної конкуренції взаємодіяти відповідно до закону техно-гуманітарного балансу¹. Тобто перспективи розвитку людства сьогодні визначаються ефективністю суспільних інститутів, що сформувалися у процесі циклічного цивілізаційного розвитку. Чи зможуть вони приборкати деструктивний потенціал високорозвинених військових технологій в умовах загострення геополітичного протистояння, ймовірно, стане зрозумілим у процесі розгортання фази "макрорішення" сучасного довгого циклу світової політики.

Література

1. Арриги Дж. (2009). Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век: пер. с англ. Т. Б. Менская. Москва: Институт общественного проектирования. 456 с.
2. Барфилд Т. Дж. (2009). Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.). Санкт-Петербург. URL: <http://www.abirus.ru/user/files/History/Nomadic.pdf>
3. Бжезинский З. (2019). Великая шахматная доска. Москва: Издательство АСТ. 384 с.
4. Валлерстайн И. (2008). Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. Москва: Товарищество научных изданий. 176 с.
5. Валлерстайн И. (2006). Миросистемный анализ: Введение: пер. Н. Тюкиной. Москва: Издательский дом "Территория будущего". (Серия "Университетская библиотека Александра Погорельского"). 248 с.
6. Валлерстайн И. (2003). Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Вып. 1. Харьков: Константа. С. 160–169.
7. Ерасов Б. С. (1998). Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eras/43.php
8. Келле В. Ж. (2008). Цивилизационный подход и проблемы формирования теории исторического процесса. *Вопросы социальной теории*. Т. II. Вып. 1(2). С. 356-374.
9. Кириченко О. И. (2009). Историософская концепция Ибн Хальдуна. *Вестник Майкопского государственного технологического университета*. Выпуск 1. С. 14–17.
10. Крадин Н. Н. (2001). Кочевники в мировом историческом процессе. *Философия и общество*. Выпуск № 2(23). С. 108–138. URL: https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001_2/108-138.pdf

¹ "Чим вища потужність виробничих і бойових технологій, тим більш досконалі засоби культурного регулювання необхідні для збереження суспільства". Див.: Назаретян А.П. (2014) Воспитательный потенциал синергетики: гипотеза техно-гуманитарного баланса. *Научный результат. Педагогика и психология образования*. № 2. С. 98-105.

11. Маккіндер Х. Дж. (1995). Географическая ось истории. *Полис*. № 4. С. 162–169. <https://doi.org/10.4324/9781315135267-17>
12. Меньшиков С. М., Клименко Л. А. (1989). Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. Москва: Международные отношения. 272 с.
13. Модельски Дж., Томпсон У. (1992). Волны Кондратьева, развитие мировой экономики и международная политика. *Вопросы экономики*. № 10. С. 49–58.
14. Модельски Дж. (2005). Эволюция глобальной политики (I). *Полис. Политические исследования*. № 3. С. 62–82.
15. Модельски Дж. (2005б) Эволюция глобальной политики (II). *Полис. Политические исследования*. № 4. С. 124–142.
16. Назаретян А.П. (2014) Воспитательный потенциал синергетики: гипотеза техно-гуманитарного баланса. *Научный результат. Педагогика и психология образования*. № 2. С. 98- 105. <https://doi.org/10.18413/2313-8971-2014-1-2-98-105>
17. Най Дж. (2013). "Мягкая сила" и американо-европейские отношения. *Smart Power Journal*. URL: <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/>
18. Павленко Ю. В. (1998). Цивилизационное развитие человечества как целостный процесс. *Философия и общество*. № 3. С. 155- 189.
19. Подлесная В. Г. (2018). Военно-экономические циклы. *Экономическая теория*. № 3. С. 45- 58. <https://doi.org/10.15407/et2018.03.045>
20. Подлесная В. Г. (2017). Логико-исторические основания формирования социально-экономических циклов: монография / НАН Украины, ГУ "Институт экономики и прогнозирования НАН Украины". Киев. 444 с.
21. Тойнби А. Дж. (1998) Постигание истории. URL: http://www.hrono.info/libris/lib_t/toinby_hyst301.html/
22. Яковец Ю. (1992) Становление постиндустриальной цивилизации. *Вопросы экономики*. № 10. С. 18- 25.
23. Huntington, Samuel P. (1993) The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. Vol. 72, № 3. Рр. 22–49. Перевод на русский язык подготовлен журналом "Полис". № 1, 1994. Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 20.01.2007. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/2498/> <https://doi.org/10.2307/20045621>
24. McNeill W. 1982. The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000. Chicago: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226160191.001.0001>

Надійшло до редакції 12 жовтня 2022 р.

Прорецензовано 19 жовтня 2022 р.

Підписано до друку 19 грудня 2022 р.

References

1. Arrigi, Dzh. (2009) Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century. Moscow: Institut obshhestvennogo proektirovaniya [in Russian].
2. Barfield, T. J. (2009). Dangerous boundary: nomadic empires and China (221 BC - 1757 AD). St. Petersburg. Retrieved from <http://www.abirus.ru/user/files/History/Nomadic.pdf/> [in Russian].
3. Brzezinski, Z. (2019). The Grand Chessboard. Moscow: Izdatelstvo AST [in Russian].
4. Wallerstein, I. (2008). Historical capitalism. Capitalist civilization. Moscow: Partnership of scientific publications [in Russian].
5. Wallerstein, I. (2006). World-system analysis: Introduction. Moscow: Izdatelskij dom "Territorija budushhego" (Series "University Library of Alexander Pogorelsky") [in Russian].
6. Wallerstein, I. (2003). The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy. *Oikumena. Almanah sravnitelnyh issledovanij politicheskikh institutov, socialno-ekonomicheskikh sistem i civilizacij – Oikumena. Almanac of comparative studies of political institutions, socio-economic systems and civilizations*, 1, 160-169. Kharkov: Konstanta. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/vall_tri.php [in Russian].
7. Erasov, B. S. (1998) Comparative study of civilizations. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Eras/43.php [in Russian].

8. Kelle, V. ZH. (2008). The civilizational approach and the problems of the formation of the theory of the historical process. *Voprosi socialnoi teorii – Issues of social theory*, II: 1(2), 356-374 [in Russian].
9. Kirichenko, O. I. (2009). Historiosophical concept of Ibn Khaldun. *Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta – Bulletin of the Maikop State Technological University*, 1, 14-17 [in Russian].
10. Kradin, N. N. (2001). Nomads in the global historical process. *Philosophy and society*, 2 (23), 108-138. Retrieved from https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2001_2/108-138.pdf [in Russian].
11. Mackinder, H. J. (1995). The *geographical axis of history*. *Polis*, 4, 162-169. <https://doi.org/10.4324/9781315135267-17> [in Russian].
12. Menshikov, S. M., Klimenko, L. A. (1989). Long waves in the economy. When society changes its skin: a monograph. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
13. Modelski, G., Thompson W. (1992). Kondratiev's waves, the development of the world economy and international politics. *Voprosy Ekonomiki – Economics Issues*, 10, 49-58 [in Russian].
14. Modelski, G. (2005a). The Evolution of Global Politics (I). *Polis. Politicheskie issledovaniya – Polis. Political Studies*, 3, 62-82 [in Russian].
15. Modelski, G. (2005b) The Evolution of Global Politics (II). *Polis. Politicheskie issledovaniya – Polis. Political Studies*, 4, 124-142 [in Russian].
16. Nazaretyan, A. P. (2014). The educational potential of synergetics: hypothesis of techno and humanitarian balance. *Nauchnyj rezultat. Pedagogika i psihologiy aobrazovaniya – Research result. Pedagogy and Psychology of Education*, 2, 98-105. <https://doi.org/10.18413/2313-8971-2014-1-2-98-105> [in Russian].
17. Nye, J. S., Jr. (2013). "Soft Power" and US-European Relations. *Smart Power Journal*. Retrieved from <http://smartpowerjournal.ru/soft-power/> [in Russian].
18. Pavlenko, Yu. V. (1998). The civilizational development of mankind as a holistic process. *Filosofiya i obsh'estvo – Philosophy and society*, 3, 155-189 [in Russian].
19. Podlesnaya, V. G. (2018) Military-economic cycles. *Ekon. teor. – Economic Theory*, 3, 45-58. <https://doi.org/10.15407/etet2018.03.045> [in Russian].
20. Podlesnaya, V. G. (2017). Logico-historical foundations of the formation of socio-economic cycles. Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv [in Russian].
21. Toynbee, A. J. (1998). A Study of History. Retrieved from http://www.hrono.info/libris/lib_t/toinby_hyst301.html/ [in Russian].
22. Yakovec, Yu. (1992) The formation of post -industrial civilization. *Voprosi ekonomiki – Economics Issues*, 10, 18-25 [in Russian].
23. Huntington, S. P. (1993) The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49. <https://doi.org/10.2307/20045621>
24. McNeill W. 1982. The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000. Chicago: The University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226160191.001.0001>

Received October 12, 2022

Reviewed October 19, 2022

Signed for print December 19, 2022